

УДК 81'42'366.58.130.2

О. І. Бондар, д-р філол. наук, проф., зав. кафедри,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра української мови

ВЗАЄМОДІЯ ОБ'ЄКТИВНОГО, СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ВІРТУАЛЬНОГО У ПРОЦЕСАХ ТЕКСТОТВОРЕННЯ І ТЕКСТОСПРИЙМАННЯ

Статтю присвячено з'ясуванню загальних засад взаємодії фізичного світу (Світу₁), світу ментальних станів (Світу₂) та світу змісту думки і продуктів людського розуму (Світу₃) у процесах текстотворення і текстосприймання як джерела формування Світу автора, Світу читача і Світу персонажів. Рушійною причиною існування різних змістів для автора і читача є різні процеси розуміння тексту: семантизувальний, когнітивний і розпредметнювальний. Визначальна роль в окресленні тріади "світів" належить темпоральній координаті.

Ключові слова: світ автора, світ читача, світ персонажів, текст, темпорально-локативні координати, перемикання локації.

Текст традиційно розглядають як знакову систему чи структуру, що організує континуальну систему значень — смисл тексту. Головна проблема організації тексту полягає у подвійній його спрямованості: з одного боку, це результат діяльності автора у процесі текстотворення, з іншого, — це матеріал для діяльності читача у процесі текстосприймання. Така комунікативна гіперсистема зі складниками Автор — Текст — Читач, по суті, являє собою взаємодію кількох Світів. Мета статті полягає у встановленні загальних засад цієї взаємодії на тлі різних процесів розуміння змісту тексту.

За Карлом Р. Поппером наша реальність складається з трьох Світів: фізичного світу як універсуму фізичних сутностей (Світ₁), світу ментальних станів, включаючи стани свідомості, психологічні риси характеру, а також несвідоме (Світ₂) і світу змісту думки та продуктів людського розуму (Світ₃) [15]. Речі Світу₃ мають важливу якість: вони є відносно автономними. Звичайно, вони є продуктом людського розуму, однак, та ж теорія, створена вченим, надалі починає "жити" своїм незалежним життям: вона продукує спочатку невидиму послідовність гіпотез, тверджень, вона продукує нові проблеми. Інша важлива риса феноменів третього світу: їм притаманна реальність існування. Чимало з речей Світу₃ мають фізичне існування, наприклад, скульптури, малюнки, книжки. Понад те, вони одночасно відносяться і до Світу₁, і до Світу₃: книжка як фізичний об'єкт належить Світу₁, а її зміст — Світу₃. Продукти Світу₂ мають індивідуальний характер, а продукти Світу₃ — суспільний.

Таким чином, кожна текстова модель реального світу має два модуси існування: з боку своєї форми — це об'єкт Світу₁, з боку змісту — це відносно замкнений статичний Світ₃. Він має не реальний, а віртуальний модус існування. Твердження І. Р. Гальперіна, що в процесі прочитання текст перебуває в стані руху [5, 19], вимагає уточнення. За розрізнення двох форм існування тексту — тексту-процесу і тексту-результату — динамічною слід визнати лише першу форму, що являє собою текст у процесі творення, насамперед, мається на увазі дискурс, безпосереднє говоріння в акті спілкування. Застиглий акт говоріння об'єктивізується і перетворюється на текст-результат. Текст-процес є динамічним також тому, що водночас відбувається об'єктивізація суб'єктивного змісту — інтенції автора-мовця. Об'єктивізований на будь-якому матеріальному носії текст-результат робиться "застиглий" раз і назавжди незалежно від моментів його прочитання, змістово переходячи до віртуального модусу існування, тобто текст-результат має не реальний зміст, а віртуальний. Лише втручання суб'єкта-реципієнта, діяльність його свідомості дозволяє відтворити його зміст за дискретними мовними знаками. Однак зміст продуцента і зміст реципієнта — це два різні змісти, хоч вони частково й перетинаються. Тобто текстосприймання — це побудова іншого змісту, лише частково тотожного з авторським змістом (змістом₁). Цей зміст (зміст₂) є реальним і динамічним. Суспільна якість предмета, що задовольняє певну потребу людей існує ідеально в голові людини (суспільній свідомості людства) і може стати дійсною (відчутною) характеристикою лише в момент використання цього предмета [2, 435].

Об'єктивний світ і продуцента і реципієнта складається з двох категорій не-Я і Я, тому вони відрізняються моментами переживання себе (категорія Я) в об'єктивному світі (категорія не-Я), але ця відмінність стосується лише кута зору відображення тієї самої категорії не-Я і не є визначальною, хоч може йтися про різні "теорії об'єктивного світу".

Суб'єктивний світ продуцента і суб'єктивний світ реципієнта теж складається з категорій Я і не-Я як переживань свого внутрішнього світу (не-Я) і себе в своєму внутрішньому світі (Я). Однак в даному разі категорії Я і не-Я мають не об'єктивний, а суб'єктивний характер. Суб'єктивний світ продуцента (Світ₂) містить інтенцію, авторський задум, що об'єктивізується в дискурсі, при текстотворенні (текст-процес). Суб'єктивний світ реципієнта містить усвідомлення, осягнення змісту прочитаного, який відрізняється на деяку величину від змісту, вкладеного в текст автором. Інтерпретуючи текст, читач-реципієнт на підставі своїх мовних знань одержує модельний світ (Світ₃), включений до рамки його внутрішнього світу (Світу_{2а}), з одного боку, і до рамки внутрішнього світу автора-продуцента (Світу_{2а}), з іншого [6, 65].

Щодо змісту тексту (Світ₃), то він може існувати в реальному модусі Світу₂, якщо синхронізується з аналоговим корелятом на рівні мисленневих процесів, а такий ментальний корелят наявний лише за

безпосереднього говоріння, спілкування, прочитання, в дискурсі, у формі тексту-процесу (зміст₁ і зміст₂), і в віртуальному модусі у формі тексту-результату (зміст₀).

Світ₃ постійно взаємодіє зі Світом₂ через Світ_{2a} і Світ_{2ч}, які представлені реально у Світі₂, а віртуально — у змісті тексту, тобто у Світі₃. Безумовно, Світ₂ впливає на формування Світу₃, однак існує й зворотний вплив, який активізується під час текстосприймання: прочитане так чи інакше впливає на читача, а отже, може певною мірою змінити Світ₂.

Таким чином існують, з одного боку, об'єктивний світ (Світ₁), з іншого — суб'єктивний світ автора-продуцента (Світ_a) і читача-реципієнта (Світ_ч) з реальним і віртуальним модусами існування змісту тексту. Світ₁ — це об'єктивна, первинна реальність, яка породжує вторинну — суб'єктивний світ автора-продуцента (Світ_a). Світ персонажів являє собою змістову проекцію людинозначимих смислів на об'єктивну реальність [7, 6], що дозволяє трактувати світ персонажів (Світ_п) як можливий світ. Постає важлива проблема співвідношення тексту зі світами автора, читача і персонажів, з одного боку, та Світу₁, Світу₂ і Світу₃, з іншого.

До складників світу автора-продуцента (Світ_a), як і до світу читача-реципієнта (Світ_ч), належить, насамперед, об'єктивний Світ₁ із опозицією "Я — не-Я" і внутрішній, суб'єктивний світ (Світ₂). Визначальною відмінністю Світу_a і Світу_ч є відмінність їх суб'єктивних (внутрішніх) світів (Світ_{2a} і Світ_{2ч}), тоді як об'єктивний світ виступає, власне, тотожним, крім можливих глибоких відмінностей, зумовлених чинником часу (стріла часу). Питання полягає у кваліфікації такого складника у розглядуваній системі, тріаді світів, як текст.

Автор тексту може розглядатися як деміург віртуального світу, а отже, цей віртуальний світ слід трактувати як світ автора-продуцента, породженням його суб'єктивного, але реального світу. Водночас, поперше, автор не є якимось Абсолютом у творенні світу персонажів, оскільки свобода його текстотворення обмежена цілим рядом чинників: він не може порушувати логічності сюжету, цілісності образів, змусивши їх вчиняти що завгодно і т. ін. По-друге, на відтворення реципієнтом змісту тексту обов'язково накладає свій відбиток його суб'єктивний (внутрішній) світ. Тому слушним є твердження *"Скільки читачів — стільки і прочитань"*: кожний читач-реципієнт відтворюватиме зміст дещо по-іншому, змінюючи, звичайно, лише змістову периферію, а не ядро.

Причина цього ховається в процесі розуміння читачем тексту, який відбувається паралельно у всіх трьох Світах — Світі₁, Світі₂ і Світі₃. Світ₁ має спільні риси зі Світом₂ (ментальним) у процесах заміщення: у Світі₁ під час сприймання тексту читачем відбувається співвіднесення знака з відповідною річчю, а в Світі₂ — співвіднесення образу знака з образом відповідної речі, у Світі₃ відбувається перехід від метазнаків до художніх ідей. Перший процес називають "семантизувальним розумінням", другий — "когнітивним розумінням", тре-

тій — "розпредметнювальним розумінням" [3, 503, 508]. Семантизувальне розуміння за своєю природою є відображувальним, соціальним, не залежить від ситуації, являючи собою суму змістів речень, а тому воно практично однакове для різних реципієнтів. Когнітивне розуміння спрямоване на культуру, воно є не тільки соціальним, а й індивідуальним. Когнітивне розуміння — це динамічне схемотворення, для знаходження властивостей предмета, взятого у певній ситуації. Воно дає суб'єктові не смисл окремих пропозицій, а сукупний смисл, тобто це одна з форм функціонування знання, одиниці якого мають імпліцитно-наказовий характер. Когнітивне розуміння має справу лише з ідеалізованими уявленнями про об'єкт пізнання, тому воно є не відображенням, а опануванням, засвоєнням того ідеального, що отримано у всій пізнавальній праці. Це не тільки знання, а й соціальна практика. Розпредметнювальне розуміння повністю сфокусоване на індивідуальності і має естетично- й етично-ціннісний аспект.

Таким чином, опанування текстом — це процес індивідуально-соціальний, а художнім текстом, в якому наявний Світ₃ також у формі світу персонажів (Світ_п), ще й естетично- і етично-ціннісний, що ґрунтується на частково різних для кожного реципієнта і для продуцента соціальній практиці, на частково різних активізованих фонових знаннях, етичних і естетичних цінностях. У цьому й полягає феномен наявності двох (а в загальному аспекті багатьох) змістів одного тексту.

Кожен художній твір є своєрідним складним непрямим іллокутивним актом, коли зміст висловленого не збігається (чи не до кінця збігається) з мовленнєвою інтенцією автора. Інакше кажучи, текст має свій контекст і підтекст. Контекст при цьому теж виходить з-під зони впливу автора-продуцента.

Враховуючи все вищевикладене, можна твердити, що текст належить до світу автора лише частково й у двох різних аспектах. Перший аспект — опосередковане вираження автора в тексті, другий — його "безпосередня" присутність.

Річ у тому, що віртуальний статичний світ художнього тексту (Світ₁) ґрунтується на певній глобальній структурі, яку Т. А. Ван-Дейк називає макроструктурою [14, 12–15]. Макроструктура тексту включає в себе фактично два світи — Світ_п і Світ_а, а якщо взяти до уваги, що будь-який текст завжди має діалогічний характер [1, 149], то з ними пов'язаний також третій світ — Світ_ч. Безпосереднє вираження автора відбувається в таких складниках поверхневої макроструктури тексту як авторська розповідь, особливо, авторські відступи. Опосередковано образ автора виражається у діалогах і внутрішньому мовленні персонажів.

Світ_ч безпосередньо в макроструктурі тексту, зрозуміла річ, не виражається, а опосередковане вираження можливе, насамперед у текстах з явною спрямованістю на конкретного читача (групи читачів). Світ читача-реципієнта (Світ_ч) може виражатися лише в сприйнятому змісті₂.

З перебігом творення тексту і з перебігом його прочитання відбувається взаємодія світів: авторського, модельного і читацького (Світу_а, Світу_м і Світу_ч). Найважливішим у цій взаємодії є корекція "теорії об'єктивного світу", насамперед, читача-реципієнта, внаслідок чого змінюється також його внутрішній світ (Світ_{2ч}).

Визначальна роль в окресленні тріади "світів" належить темпоральній координаті. У макроструктурі тексту нерідко можна виділити дві часові осі — вісь персонажів і часову вісь автора, що є, водночас, і часовою віссю читача, хоч автор і читач, як правило, займають різні часові інтервали на цій осі.

Співвідношення між часовими осями визначається поняттям сюжетного часу [11]. Тим часом як макроструктура є глибинною структурою тексту, яка якраз і співвідноситься із сюжетним часом, то поверхнева структура тексту, як лінгвістична форма першої [12, 57], співвідноситься з так званою темпоральною мережею тексту [13, 76]. Через темпоральну мережу реалізується текстовий, у даному випадку сюжетний, час.

Суб'єкт-реципієнт у процесі сприймання тексту усвідомлює свою Я-об'єктність, але перехід до Я-об'єктності здійснюється не стільки в просторі, скільки в часі. Саме пам'ять, з одного боку, утворює систему локалізації Я — ТУТ — ТЕПЕР, в яку вкладається віртуальна картина засвоєного змісту тексту, тобто встановлює часовий розрив; з іншого боку, пам'ять створює і синхронізує суб'єктно-об'єктну єдність, притаманну ситуації сприймання. Пам'ять здійснює як просторову орієнтацію, активізуючи одночасно з процесом сприймання частину прагматичного контексту ситуації і тим самим розмежовуючи реальний і віртуальний плани, так і часову, створюючи ланцюг послідовностей цих планів [9].

Вихідним орієнтиром є реальність персонально-локативно-темпоральних координат реципієнта (система Я — ТУТ — ТЕПЕР). Часова координата в цій системі є реальною. З площини реальності внаслідок накладання вмісту пам'яті на процес сприймання реципієнт фіксує дві інші системи координат: координати автора і координати персонажів твору. Для реципієнта це локалізація ВІН(ВОНИ) — ТАМ — ТОДІ. З його погляду локації автора і персонажів не тотожні: 1) система координат автора передуює в часі системі координат персонажів; 2) система координат автора у сюжетному часі є відображенням його системи координат на тій же реальній часовій осі, на якій знаходиться і система координат реципієнта.

З перебігом прочитання тексту реципієнт суб'єктивно переживає зміну своєї локації від Я — ТУТ — ТЕПЕР до Я — ТАМ — ТОДІ. Це означає, що він робить вибір між різними системами референції, що, звичайно, вимагає від нього певних зусиль на адаптацію. Сантаяна прирівнює навіть такі переживання суб'єкта до шоку. Ситуація шоку — це критична точка (точка біфуркації) проходження системою "порогового" значення. Як приклад сильної суперечності, шок руйнує онтологічну картину світу: шокова ситуація розміщує людину в пере-

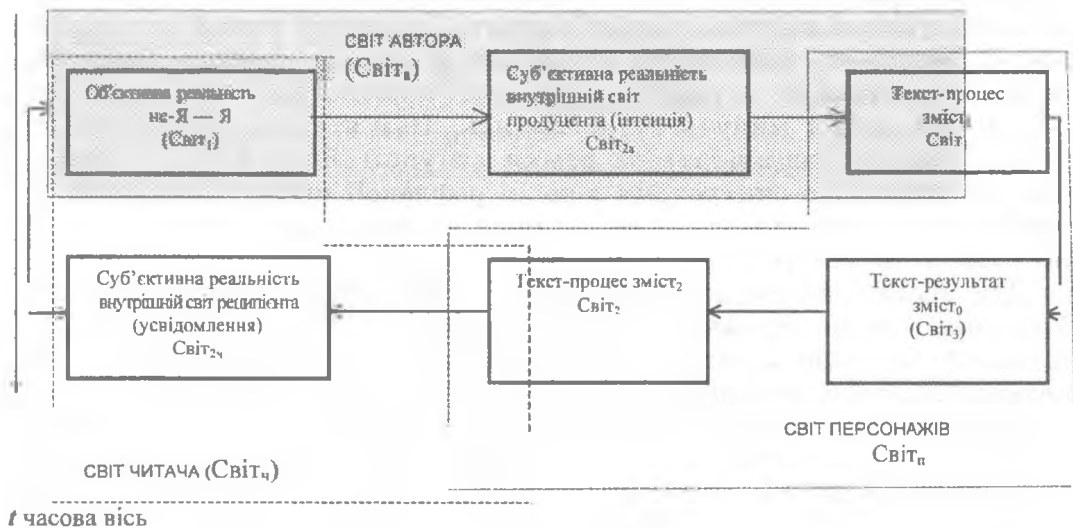
хідну зону від однієї онтологічної картини світу до іншої, тобто вилучає суб'єкта з колишньої системи, вимагаючи адаптації до нової системи, яка допускає і пояснює наявність даної суперечності. Шок змушує суб'єкта відчутти свою об'єктність, провокує автооб'єктну свідомість. Реципієнт, здійснюючи рух з одного стану до іншого, накопичує досвід перебування в маргінальній зоні вибору, що викликала стан шоку; цей досвід минулого і є пам'ять. Пам'ять є трансцендування, вихід "психеї" реципієнта за рамки ситуації Я — ТУТ — ТЕПЕР, тоді як розум, що синхронізує в точці рефлексії процеси минулого, теперішнього і майбутнього, є не що інше як вільне від часу імманентне, потенційне буття [9].

Для згладжування наслідків шоку і для більш комфортного перемикавання локації читача особливі функції в тексті мають зачин і кінцівка. Функція зачину — задати параметри буття, простору, часу і належності, тобто локацію персонажів. Зачин індикує світ автора (Світ_а), тому він одним боком пов'язаний зі світом персонажів текстового твору (Світ_п). З іншого боку, світ автора пов'язаний зі світом суб'єкта-реципієнта, бо обидва світи — і Світ_а, і Світ_п — є відкритими для сприймання читачем. Оскільки Світ_а — це не тільки відбиття об'єктивної реальності, а й винесення свого Світу_{2а}, суб'єктивної реальності, чи, як кажуть, трансцендування свого внутрішнього світу в зовнішній світ, в чому й полягає сутнісна риса будь-якого акту творчості [8], — то Світ_а є свого роду провідником, проміжною ланкою між Світом_а і Світом_п. Беручи до уваги випереджуючу природу людського відображення [10, 26–27], слід констатувати, що зачин виконує роль забезпечення певної установки на сприймання, сигналізуючи, наприклад, про символічно-референтну природу тексту. У темпоральному плані зачин експлікує пресупозитивну часову нелокалізованість і віднесення дії до невизначеного минулого. Така функція реалізується в ряді граматичних форм, в яких вираження спрямоване від теперішнього або минулого нелокалізованого через минулий аористичний до минулого локалізованого і локалізованого теперішнього історичного.

Функція кінцівки — вивести реципієнта зі світу персонажів (Світ_п) через світ автора (Світ_а) в реальний, дійсний світ (Світ₁). Звідси впливає і перфективна заданість темпорального плану кінцівки. Фінальна подія передається або дієсловами минулого часу (доконаного чи недоконаного виду) або формами теперішнього часу (рідше — майбутнього доконаного), транспонованими в минуле. Узагальнення закономірно передається формами теперішнього нелокалізованого, а епілог — формами минулого часу, найчастіше з перфективним значенням, або теперішнього часу. Темпоральний перехід спрямований від відносно локалізованих дій у світі персонажів через часову нелокалізованість світу автора до часової локалізованості світу читача.

У власне тексті паралельно існують два світи — світ автора і світ персонажів (Світ_а і Світ_п). Динамічне перемикавання локації автора (а разом із ним читача) зі Світу_а до Світу_п має ітеративний характер і забезпечується почерговою зміною форм минулого доконаного форма-

ми транспонованого презенсу (про перемикання локації див. детальніше в [4]).

Граматична категорія часу, зокрема транспозиція презенсу в минулий час, що здійснюється в авторській розповіді, виконує роль перемикача локації між світами. Взаємодія між світами призводить до впливу модельного світу (Світ₃) на внутрішній (Світ₂) і спричинює корекцію "теорії модельного світу".

Отже, в цілому, світ автора-продуцента — це світ об'єктивної реальності і його суб'єктивний світ, як її породження, а також частково сам текст, як трансцендування внутрішнього світу — Світ₁ + Світ₂ₐ + Текст-процес/Зміст₁ (частково). Світ читача-реципієнта — це та ж об'єктивна реальність і його внутрішній світ, а також відтворюваний зміст₂ на підставі тексту (Світ₁ + Світ₂ₙ + Зміст₂). Світ персонажів не виходить за межі тексту: він є віртуальним, потенційним у тексті-результаті і реальним суб'єктивним у текстах-процесах, бо знаходить своє відображення у свідомості автора/читача. Унаочнити взаємовідношення між цими категоріями можна схемою.

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы текста: Опыт философского анализа // Вопр. литературы. — 1976. — № 10.
2. Бичко І. В., Малишко Л. М. Свідомість як ідеальна діяльність // Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994.
3. Богин Г. И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику. — Тверь, 2001.
4. Бондар О. І. Часова структура української народної казки // Мова та стиль українського фольклору: Зб. наук. праць. — К.: ІЗМН, 1996.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981.
6. Демьянов В. З. Понимание как интерпретирующая деятельность // Вопр. яз. — 1983 — № 6.

7. Кирилюк А. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Новелла. — Одесса: Астро-принт, 1998.
8. Кирилюк О. С. Трансцендування як сутнісна риса людини // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 2.
9. Механизмы формирования смысла и механизмы памяти. — [Цит., 2007, 25 квітня]. — Доступний з: <<http://www.fixed.ru>>
10. Психологічний словник. — К.: Вища школа, 1982.
11. Тураева З. Я. Категория времени: Время грамматическое и время художественное: На м-ле англ. языка. — М.: Высш. школа, 1979.
12. Тураева З. Я. Лингвистика текста: (Текст: Структура и семантика). — М.: Просвещение, 1986.
13. Шендельс Е. И. Категория времени в коммуникативном аспекте // Функционирование языковых единиц в коммуникативных актах. — М., 1986. — Вып. 272.
14. Dijk T. A. van. Some Aspects of Text-grammar: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics // The Hague. — Paris: Mouton, 1972.
15. Popper K. Three worlds: The tanner lecture on human values. — The University of Michigan, 1978.

А. И. Бондарь

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОБЪЕКТИВНОГО, СУБЪЕКТИВНОГО И ВИРТУАЛЬНОГО В ПРОЦЕССАХ ТЕКСТОПОРОЖДЕНИЯ И ТЕКСТОВОСПРИЯТИЯ

Резюме

Статья посвящена определению общих основ взаимодействия физического мира (Мира1), мира ментальных состояний (Мира2) и мира содержания мысли и продуктов человеческого разума (Мира3) в процессах текстопорождения и текстовосприятия как источника формирования Мира автора, Мира читателя и Мира персонажей. Основной причиной существования разных содержаний для автора и читателя являются разные процессы понимания текста: семантизирующий, когнитивный и распроектирующий. Определяющая роль в выделении триады "миров" принадлежит темпоральной координате.

Ключевые слова: мир автора, мир читателя, мир персонажей, текст, темпорально-локативные координаты, переключение локаций.

A. I. Bondar

Odessa National I.I. Mechnikov University,
Ukrainian Language Chair

THE INTERACTION OF THE OBJECTIVE, SUBJECTIVE AND VIRTUAL IN THE PROCESSES OF TEXT PRODUCTION AND TEXT PERCEPTION

Summary

The article is dedicated to the definition of the common basis of the interaction of the physical world (World 1), the world of the mental states (World 2), and the world of

the thought contents and the products of the human mind (World 3) in the processes of the text production and text perception being the source of the formation of the World of the author, the World of the reader and the World of the personage. The basic reason for the existence of the different contents for the author and the reader lies in the different processes of understanding the text: semantizing, cognitive and dissubjectivizing. The temporal coordinate helped define the triad of the "worlds".

Keywords: the world of the author, the world of the reader, the world of the personages, text, temporal-locative coordinates, shift of location.